

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/38563> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groos, Anneliesje Marije

Title: Een hard en waakzaam woord. Engagement in de literaire tijdschriften van de 'lange jaren vijftig' (1950-1963)

Issue Date: : 2016-03-17

Besluit

In de geschiedschrijving van de naoorlogse tijd markeert het satirische televisieprogramma ‘Zo is het toevallig ook nog eens een keer’ (1963-1966) de overgang van de ‘stille’ jaren vijftig naar de ‘roerige’ jaren zestig.¹ De makers stelden zelf al vast dat hun programma “publicitaire taboes voorgoed doorbroken heeft, stem gaf aan dingen-die-eens-openbaar-gezegd-moesten-worden, zekerheden hielp ondermijnen en nieuwe opinies heeft helpen vormen.”² Even leek hen de mond toch te worden gesnoerd: in 1966 stopten de makers hun programma door een censuurmaatregel naar aanleiding van de provo-happenings en het hardhandige ingrijpen van ‘de sterke arm’ van de zittende macht. Maar de geest was uit de fles en liet zich niet meer terugdringen. De “witte helden van een te winnen wereld”, zoals Lucebert dichtte in zijn ‘Verdediging van de provo’s’ (1966), luidden de grote culturele en politieke omslag in Nederland in. De tijd was rijp voor de tegenstem.

Diezelfde Lucebert had al zeventien jaar eerder een ‘Verdediging van de 50-ers’ geschreven waarin de Nederlandse samenleving fel bekritiseerd werd. En hij stond niet alleen in zijn tegendraadse houding. In de jaren vijftig waren veel tegengeluiden te horen die vooruitliepen op breder gedragen politiek-maatschappelijke tendensen, zo blijkt uit mijn onderzoek. Al in de ‘lange jaren vijftig’ werden taboes doorbroken, zekerheden ondermijnd en nieuwe opinies gevormd. Schrijvers en dichters keerden zich in literaire tijdschriften tegen de publieke opinie over de drie grote kwesties die ik hier heb onderzocht: de verwerking en de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, de ontwikkelingen rond voormalig Nederlands-Indië en de spanningen tussen de nieuwe mondiale machtsblokken. In een tijdperk dat, als het gaat om deze kwesties, gekend is als periode van consensus en verzwijging is dat een onverwacht en opvallend geluid. In dit opzicht is mijn onderzoek een aanvulling op het historische beeld van de jaren vijftig.

Hoe revolutionair de teksten in de vooruitstrevende tijdschriften waren, is ook

¹ Zie Righart, *De eindeloze jaren zestig*, p. 109-112.

² ‘Voorwoord’ in: Rinus Ferdinandusse, Jan Blokker en Dimitri Frenkel Frank (samenst.), *Zo is het toevallig ook nog ’s een keer. Drie seizoenen ‘Zo is het ...’ in teksten en foto’s*. Amsterdam 1966, p. 7. Offensief en tegenoffensief zijn beeldend naast elkaar gezet in de brochure *Zo is het* (1964) onder redactie van J. van den Berg, Han Lammers en Harry Mulisch. De makers noemen het boekje in de retoriek van het nieuw-realisme een “collage”: links staan de pleidooien voor het programma en de weerlegging van de (schuld)kritiek, rechts staan de teksten van “wie om censuur of straf vroeg, zich vergiste, loog of schold”. Het boekje heeft als doel zich te richten “tegen de walgelijke tendensen, die het [programma] signaleert”.

goed zichtbaar tegen de achtergrond van andere, meer gematigde tijdschriften waarin auteurs met hun stellingnames de publieke opinie niet tegenspraken maar bevestigden. Met hun teksten onderschreven zij (impliciet) de behoudende programmatuur ten aanzien van het engagement: de levensbeschouwelijke koers die de confessionele tijdschriften – relictten van de verzuiling – wilden varen, wordt in het gebrek aan politiek-maatschappelijk engagement bevestigd. *De Gids* bleef in zijn engagement zowel gedistingeerd als gedistantieerd overeind, in *Libertinage* en *Tirade* staan, eveneens conform de uitgangspunten van de redacties, literatuur en politiek vaak letterlijk naast elkaar, maar zij zijn zelden met elkaar verbonden, zodat het engagement niet specifiek *literair* is.

Hoe anders was dat voor de redacties van de avant-gardistische tijdschriften (en in mindere mate voor die van *Maatstaf*). Daarin diende engagement zich juist te tonen in de verbinding *in de tekst* tussen politiek en literatuur. Dat tekstuele verband gaf uitdrukking aan standpunten die keer op keer ingingen tegen de dominante discoursen. De tegenstemmen over kwesties aan het ‘koude front’ klonken zelfs zo luid dat zij in het literaire domein verschoven van de marge naar het centrum van het debat en auteurs zich in andere tijdschriften genoodzaakt voelden tegen die tegenstemmen te ageren.

De rol van Nederland tijdens de Bezetting is in de literaire tijdschriften een belangrijk thema. Verscheidene auteurs getuigden in *Podium* en *Maatstaf* van een nieuw historisch besef: zij verzetten zich tegen de gangbare moralistische gedachte van patriottische opoffering en de mythe van een heldhaftige overwinning op de gezamenlijke vijand. De rol van Nederlanders in de oorlog kwam in een ander licht te staan. Een aantal literatoren betrok de functie van literatuur rechtstreeks op de oorlog door expliciet de vraag te stellen hoe aan de oorlogsherinneringen vorm moest worden gegeven nu traditionele esthetische maatstaven tekortschoten.

Het gezamenlijke tijdschriftnummer *Nationale snipperdag* – een protest tegen het voornemen van de regering om de collectieve herdenking en viering van 4 en 5 mei af te schaffen – kan als een scharnierpunt worden gezien in de literaire verwerking van de oorlog. Medewerkers van verschillende tijdschriften kwamen in opstand tegen de heersende neiging om te verdringen en te vergeten. De felste protesten verbinden de Tweede Wereldoorlog aan de Koude Oorlog, de herinnering aan een oproep tot waakzaamheid: de lezer diende op basis van zijn eigen herinnering aan de verschrikkingen van de oorlog consequenties te trekken. Een aantal tijdschriften gaf al in de jaren vijftig de aanzet tot de pluralistische herinneringscultuur zoals wij die tot op de dag van vandaag kennen.

Ook het dominante discours over dekolonisatie staat in enkele tijdschriften onder druk, al is het aantal proteststemmen hier beperkt. De ‘indirecte’ tegenstemmen zijn in de mate en wijze van verzet wel zeer dissonant. De meest krachtige teksten verschenen in *Podium*. In het toneelstuk ‘Mattekeesjes’ (1958) drijft Wolkers de spot met de argumentatie om Nieuw-Guinea voor Nederland te behouden en neemt hij met-

een het missionarissenwerk op de hak. Lucebert voert met zijn 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid *Indonesia*' (1949) met metaforiek en meerstemmigheid een frontale aanval uit op het politieke beleid en laat de Nederlanders zich schamen over hun koloniale verleden met een beeld dat poëtisch geladen is, maar hier niets verhevens meer heeft: het land heeft als bruidegom zijn bruid uitgezogen, verminkt en laten creperen. Nederland had als modelkolonisator voorgoed afgedaan.

Het meest aanwezig – zowel in aantal als in volume – zijn de tegenstemmen over kwesties binnen de Koude Oorlog. Het koude front strekte zich uit over de tijdschriften. Dat is een opvallende conclusie, omdat de Koude Oorlog, in tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog en het koloniale verleden, tot nog toe nauwelijks deel uitmaakt van de literatuurgeschiedenis over de jaren vijftig. De belangrijkste kwesties zijn het (anti)communisme, de Duitse herbewapening, de atoombom en de wapenwedloop, de polarisatie in de wereld en in de Nederlandse samenleving. De tegendraadse opvattingen in *Podium* en *Maatstaf* stonden lijnrecht tegenover de felle anti-communistische koers van *Libertinage* en *Tirade*. In laatstgenoemde tijdschriften was ook minder belangstelling voor het recente oorlogsverleden; het communisme vormde de nieuwe vijand.

In *Podium* en *Maatstaf* daarentegen diende de Tweede Wereldoorlog juist als waarschuwing, de oude vijand dook in nieuwe gedaanten op. Ook de kritiekloze gehoorzaamheid aan Amerika en de afkeer van het communisme verloren in deze tijdschriften hun vanzelfsprekendheid; de dociliteit van pers en publiek riep grote wrevel op, consensus als nationale deugd lag voortdurend onder vuur. *Podium* profileerde zich gedurende de gehele onderzochte periode als het meest kritische en tegendraadse literaire tijdschrift: de tegenstemmen zijn in *Podium* het eerst te horen en bovendien is het engagement er feller dan in *Maatstaf*.

Ook in de kritiek op de atoombewapening en de waarschuwing voor het atoomgevaar is *Podium* een voorloper op breder gedragen, maatschappelijke tendensen. Het tegengeluid klonk al vroeg in gedichten van Lucebert en Kouwenaar. Begin jaren zestig nam in het tijdschrift de kritiek op de atoomwapenwedloop snel toe. De auteurs bleven niet steken in verlamdende angst – in *Ontmoeting* nog verbonden aan de hoop op redding door God –, maar stelden zich teweer, nog eens extra geprikkeld door de passiviteit van de rest van Nederland. Hierin kregen zij bijval van schrijvers in *Gard Sivik*. In dat tijdschrift is het engagement geconcentreerd in felle kritiek op de atoombewapening. De nieuw-realist hanteerden voor het engagement hun methode van selectie, isolatie en annexatie, waardoor schijnbaar willekeurig uit de realiteit geplukte teksten een nieuwe betekenis krijgen. Het tegengeluid in *Gard Sivik* lijkt sterk op dat in *Podium* en is ook verwoord door medewerkers die in beide bladen schreven, waarmee aangetoond is dat de bladen op dit punt meer met elkaar gemeen hadden dan altijd is verondersteld.

Teksten met inhoudelijk tegendraads engagement zijn vaak ook vormvernieuwend, meerstemmig en literair gelaagd. Dat geldt in eerste instantie voor de poëzie van de

Vijftigers, maar ook in proza en essays werden de creatieve mogelijkheden verkend. De singulariteit van literaire teksten gaat hier gepaard met politiek-maatschappelijke dissonantie.

In het literaire engagement verknopen auteurs niet alleen literatuur en samenleving, maar ook taal en werkelijkheid. Dat geldt voor dichters, prozaschrijvers en essayisten. Hun teksten vertellen daarmee iets over de potenties van het literaire tijdschrift, over de taakopvatting van de auteurs, en over de relatie tussen autonomie en engagement. De schijnbare kloof tussen die twee begrippen kan worden overbrugd op twee niveaus, die in mijn onderzoek op meerdere plaatsen aan de orde zijn gesteld. Ik heb een onderscheid gemaakt tussen de paradox van het literaire engagement en de specifiek literaire werking van engagement.

Deze verknoping is goed te zien bij de Vijftigers. Zij spraken zich duidelijk uit over de maatschappelijke taak die de dichter had, maar maakten bij hun aantreden duidelijk dat zij hiervoor hun positie als buitenstaanders niet op zouden geven. Deze houding klinkt ook door in hun gedichten. Iets dergelijks zien we, zij het op andere manier en in mindere mate, in satirische prozateksten en in 'stemmenspelen'. Ook deze tekstvormen zijn geschikt om meerstemmigheid in te zetten in het koor van protest.

Vertrekken dichters vanuit de autonomie en de taal, essayisten benaderen de kloof van de andere kant, vanuit de maatschappij en de werkelijkheid. In het genre van het essay spreekt de auteur zich op directe wijze uit over de actualiteit, maar betreedt in het literaire tijdschrift toch ook het terrein van de literatuur. De essays in *Maatstaf* en *Podium* geven het genre een literaire gelaagdheid die ontbreekt in de teksten van *Tirade* en *Libertinage*: de auteurs nemen afstand van de specifieke gebeurtenis om in min of meer literaire vorm, vanuit een 'eigen fictief zelf' kritiek te geven. Hun teksten zijn persoonlijk en zeer betrokken. Daar komt bij dat de lezer extra wordt uitgedaagd: hoort die bij de kritiekloze massa of schaart hij zich achter de tegendraadse denkers? Een vergelijkbaar beroep op de lezer én de auteur is ook te lezen in een aantal hier bestudeerde gedichten.

De dichters en schrijvers namen dus enige afstand van 'de massa', maar keerden met hun engagement vervolgens weer terug tot die samenleving door hun stemmen in de politiek-maatschappelijke discoursen te laten resoneren. Zo bevat het literaire engagement een paradox: de auteur ontleent aan de relatieve autonomie van literatuur de mogelijkheid om zich in zijn teksten kritisch op te stellen ten aanzien van precare politiek-maatschappelijke kwesties en plaatst daarmee zijn tekst midden in de maatschappij. Deze paradox werkt in breder verband ook voor het literaire tijdschrift zelf: redacties voegen een literaire stem toe aan het publieke debat door het tijdschrift een plek te laten zijn voor "het onvoorwaardelijke denken" (de woorden zijn van Han Lammers), tot uitdrukking gebracht in uiteenlopende teksten die elkaar wat betreft hun standpunten tegelijkertijd kunnen bevestigen.

Literatuur krijgt al dan niet expliciet verwoord een specifieke taak toebedeeld. Van deze taak, de paradox én de literaire mogelijkheden, waren vooral de redacties en

medewerkers van *Podium* zich terdege bewust: zij stelden de complexiteit van engagement, literatuur en maatschappij ter discussie, vaak in revolutionaire taal, soms met heel concrete politieke ambities en af en toe met ruimte voor twijfel aan de invloed van hun engagement – de autonome plaats van literatuur brengt immers ook met zich mee dat de literaire stemmen dikwijls slechts in de marge van de samenleving worden gehoord.

De spanning tussen autonomie en engagement uit zich ook in de literaire vorm. De avant-gardistische dichters, in het bijzonder Lucebert, gaven uiting aan een poëtisch engagement en gunnen ons daarmee een nieuwe blik op de relatie tussen autonomie en engagement in de tekst zelf. Lucebert verbeeldt in zijn gedichten op esthetische wijze de verschrikkingen van de realiteit. De taal in het vers biedt troost, vaker onthult zij actuele misstanden, soms vergezelt een nieuw gemeenschapsideaal het protest: de dichter fungeert dan als een profeet, de omroeper die voor de gemeenschap een nieuwe samenleving openbaart. De mogelijkheden van de taal worden creatief ingezet met een politiek doel. Met deze politiek-maatschappelijke functie van de dichter en daarnaast van het gedicht breekt Lucebert met de opvatting van poëzie als autonome taal-constructie, maar tegelijkertijd representeren zijn verzen in taal een eigen werkelijkheid. Die werkelijkheid kan bij iedere nieuwe lezing een nieuwe gedaante aannemen en kan daardoor niet gefixeerd worden als geschiedenis. Lucebert dichtte al over “dit steeds weer hedendaagse verleden”. De dichter maakt geen keuze voor de ene of de andere werkelijkheid, er blijft een spanningsvol evenwicht.

Dit is wat ik noem de specifiek literaire werking van engagement. Literaire middelen in de tekst dienen een bepaald doel dat zich zowel binnen als buiten de tekst bevindt. Een gedicht is geen directe weerspiegeling van de buitentekstuele werkelijkheid, maar een eigen werkelijkheid in het vers zelf die in het engagement, aan de oppervlakte van de tekst, wordt verbonden aan de historische context.

Poëzie heeft in deze opvatting een groter creatief potentieel dan proza, dat zich directer verhoudt tot de werkelijkheid. Meerduidigheid krijgt vorm in een autonome tekst, waardoor het mogelijk is om daarin bepaalde in de maatschappij geldende regels, normen en waarden te doorbreken. In poëzie kan de dichter de taal meer naar zijn eigen wensen voegen: bestaande connotaties kunnen worden vergroot of doorbroken, sporen van bestaande betekenissen kunnen ‘meeklinken’ zonder dat zij kunnen worden vastgepind op een betekenis die in de alledaagse taal en de alledaagse werkelijkheid bekend is. Door meerdere stemmen in een gedicht te laten ‘spreken’, kan de dichter zich afwisselend apart van een groep of de gemeenschap opstellen of er juist deel van uitmaken.

De ambiguïteit van dergelijke poëzie biedt de auteur de gelegenheid om zich in tekst te engageren, maar deze is behalve haar kracht ook haar kwetsbaarheid. De meerduidigheid kan ook tot gevolg hebben dat deze poëzie moeilijk verstaanbaar is in het publieke debat. Diezelfde dubbelheid treedt ook op bij de paradox van het engagement: de relatieve autonomie van literatuur, het literaire tijdschrift en de lite-

raire tekst genereert specifieke mogelijkheden, maar vanwege die autonomie lijkt de invloed die van deze teksten uitgaat, beperkt.

Dat roept de vraag op of en hoe literaire auteurs geëngageerd kunnen zijn. Een vraag die ook in de 21ste eeuw, waarin schrijvers allang de ivoren toren lijken te hebben verlaten en zich als vanzelfsprekend in de sociale media laten horen, steeds opnieuw wordt gesteld. Wat is de rol van schrijvers als publieke intellectuelen in het politiek-maatschappelijke debat, en in hoeverre dringt het engagement door in hun literaire werk?

De professionele lezers staan op hun beurt voor de taak het literaire engagement te onderzoeken en zich daarbij te ontdoen van de pejoratieve lading die vaak kleeft aan typering van expliciet geëngageerde, moderne teksten. Dat is wat ik heb geprobeerd te doen door literaire teksten te lezen vanuit het kader van het engagement en deze te laten interfereren met politiek-maatschappelijke discoursen, waardoor tevens een nieuw beeld ontstaat van een bepaalde tijd. Een dergelijk kader – dat altijd maar een deel van het betekenispotentieel van een tekst blootlegt – is voor de ene periode beter te verantwoorden dan voor de andere. Dat geldt ook voor het gebruik van literaire tijdschriften als bronnenmateriaal. Inmiddels hebben die hun sleutelrol in het literaire veld verloren, maar in de jaren vijftig gaven ze nog vorm aan de literatuur. Het onderzoek naar de verschillende wijzen waarop engagement in het culturele veld kan worden vormgegeven en naar de invloed ervan op de samenleving toen en nu is een uitdagend braakliggend terrein.

Literatuur kan in handen van de creatieve en geëngageerde auteur ruimte bieden aan politiek-maatschappelijke tegenstemmen en nieuwe gedachten, juist in een tijd die te boek staat als restrictief. In feite sluit deze stelling aan bij de poëtica van Lucebert, waarin taalvernieuwing hand in hand gaat met dissonante opvattingen over de inrichting van de maatschappij. Het gedicht is het protest zelf, de in de tijd verzonken gebeurtenissen hebben universele kracht. In dit specifiek literaire engagement klinkt steeds weer ‘een hard en waakzaam woord’.

De literaire tijdschriften van de jaren vijftig bevatten zoveel tegenstemmen in zoveel vormen dat de vraag zich opdringt in hoeverre het tijdperk nog als de periode van een stille revolutie kan worden getypeerd. En als vernieuwingstendensen zich al in de jaren vijftig zo manifesteerden, hoe zit het dan met de geldigheid en reikwijdte van de typering voor de jaren zestig? De roep om verandering klinkt in de tijdschriften hoe dan ook luid. Dit is het meest fel, het meest krachtig en tevens het meest oorspronkelijk verwoord in *Podium*, waarin Luceberts gedichten de rebelse signatuur van het blad bestendigden. Ik wil daarom de revolte niet langer als een stille, maar als een kleine revolutie aanduiden. Het was een ‘ritselende revolutie’, die zich slechts afspeelde op papier, maar die een krachtig weerwoord bood aan de gevestigde literaire en maatschappelijke orde in die tijd. De ‘omroeper van oproer’ is de dichter, het gedicht, het tijdschrift, de literatuur.